

UDK 623.1 (497.5 Osijek) (091)
949.75 Osijek "17"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 7. ožujka 2005.
Prihvaćeno za tisak: 17. lipnja 2005.

U pozadini izgradnje osječke tvrđe

Darko Vitek

Hrvatski institut za povijest
Opatička 10, Zagreb
Republika Hrvatska

U radu autor prikazuje glavne faze izgradnje osječke utvrde te upozorava na neke elemente koji su bili presudni za njezinu izgradnju, a koji nisu podrobnije obrađeni u dosadašnjoj historiografskoj literaturi. Osobito opisuje financijsku sliku izgradnje utvrde te brojnost njezinih graditelja.

Cljučne riječi: Osijek, rani novi vijek

Osječka utvrda, ili tvrđa, jedan je od najdragocjenijih spomenika barokne vojne arhitekture iz 18. stoljeća u Hrvatskoj. Osim monumentalnošću, ona plijeni pozornost povezanošću s naseljem koje se razvilo unutar nje (Unutarnji grad), te zemljopisnim položajem kojim objedinjuje vojno-strategijske i prometne funkcije. Kao takva, bila je predmetom mnogih historiografskih analiza, koje su se najvećim dijelom bavile kronologijom njezina nastanka, ali su se dijelom doticale i drugih važnih problema vezanih uz utvrdu.¹ Predmet ove analize jest cijena izgradnje osječke utvrde te brojnost i struktura njezinih graditelja.

¹ Iznimne doprinose poznavanju osječke povijesti u mnogobrojnim radovima nedvojbeno su dali J. Bösendorfer i K. Firingner, no pitanjem nastanka osječke utvrde nisu se posebice bavili. Kao autore koji su tu temu detaljnije obradili možemo navesti: E. Hillbrand, «Alte Ansichten und Pläne von Esseg in der Kartensammlung des Kriegsarchivs», *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, (Wien, 1972). I Mažuran, *Urbanistički razvoj i spomenički značaj osječke tvrđe*, (Osijek, 1974). Isti, «Osijek u 18. stoljeću», *Od turskog do suvremenog Osijeka*, (Osijek, 1996). Isti, *Grad i tvrđava Osijek*, (Osijek, 2000). M. Iljanić, M. Mirković, «Prilog dokumentaciji o građevnoj povijesti osječke Tvrđe na prijelazu sedamnaestog u osamnaesto stoljeće», *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 4, 5, (Zagreb, 1978, 1979). M. Sić, «Valoriziranje geografskog položaja i topografskog smještaja Osijeka», *Osijek kao polarizacijsko žarište*, (Osijek, 1981). S. Sršan, *Ulice i trgovi grada Osijeka*, (Osijek, 2001). V. Matić, «Povijest deset zgrada u osječkoj Tvrđi», *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 17/2001. Isti, «Povijest građanskog bloka u osječkoj Tvrđi», *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, 19/2003.

Izgradnja osječke utvrde

Kako su nakon ulaska habsburške vojske u ratom opustošeni i dijelom razrušeni Osijek još uvelike trajale ratne djelatnosti, obnova, odnosno, izgradnja utvrde bila je prioritetno pitanje koje je nova vlast morala riješiti. Temeljitu su preobrazbu, osmanlijske, osječke utvrde nalagali i novi, moderni, fortifikacijski standardi, koji su odgovarali, tada uobičajenim, Vaubanovim načelima obrane.² To je uključivalo izgradnju moderne, zvjezdolike utvrde, opasane nizom bastiona, zemljanih rovova i nasipa, koji mogu odgovoriti izazovima topništva. Ravničarski je predio pak uvjetovao izgradnju nizinske utvrde nizozemskoga tipa.³

U skladu s tim, te s obzirom na ratne i financijske okolnosti, vojne su vlasti bile u nedoumici kako pristupiti revitalizaciji osječke utvrde. Kako je revitalizacija trebala započeti što prije, kao najveći problem nametalo se pitanje inkorporacije zatečenoga stanja u novu utvrdu. U cilju razrješenja tog problema, te što ranijeg osposobljenja utvrde, izrađeni su brojni građevinski planovi koji su zrcalili postupnost nastanka osječke tvrde.⁴

Fortifikacijski radovi 1688-1690. prvo su razdoblje u formiranju osječke utvrde. Njihova je glavna karakteristika, sudeći prema sačuvanim planovima, osuvremenjivanje postojeće, osmanlijske utvrde. Fortifikacijska novost, koja će se, od planiranih radova, jedino zadržati u daljnjoj izgradnji utvrde, bila je izgradnja istočnoga hornverka. Koliko su predviđene radnje bile doista i izvršene, ne možemo točno doznati, no, možemo pretpostaviti da to razdoblje izgradnje nije ostavilo znatniji trag u slici utvrde iz drugoga desetljeća 18. stoljeća.⁵ Bilo je to privremeno rješenje koje je nalagala hitnost utvrđivanja Osijeka uslijed prisutne ratne opasnosti. No, u tom je razdoblju ipak zacrtana i jedna bitna odlika. Naime, već se tada odustalo od oštrog razgraničenja od osmanlijskoga naslijeđa, pa je to velikim dijelom odredilo veličinu utvrde, kao i njezin nepravilni položaj (određen tokom Drave).

Drugo razdoblje izgradnje osječke utvrde, koje obilježava proces postupne modernizacije, počinje dolaskom inženjera Mathiasa von Kayserfelda (1690). Osnovne karakteristike radova na utvrdu bilo je zadržavanje postojeće strukture, ali s potpuno novom izgradnjom fortifikacijskog sistema. Izgradnja je zbog ratne opasnosti tekla polagano. U tom smislu radovi na utvrdu nisu donijeli nekakvu veliku novost, ali su-

² Sebastien le Prestre de Vauban vojni inženjer Luja XIV. središnja je ličnost vojnoga graditeljstva. Svojim mnogobrojnim teoretskim, ali i praktičnim radovima (graditelj gotovo svih francuskih utvrda), postao je najpoznatije ime cijele struje *Ars fortificatoria*. Detaljnije o razvoju grada, s aspekta arhitekture u 18. stoljeću vidi. N. J. G. Pounds, *An Historical Geography of Europe 1500-1840*, (Cambridge, 1979), 116-157. S. Kostof, *The City Shaped*, (London, 1991), B. Milić, *Razvoj grada kroz stoljeća III, novo doba*, (Zagreb, 2002).

³ Usp. Milić, *Razvoj*, 5, 6, 143, 385, 404.

⁴ Postoje mnogobrojni planovi osječke utvrde u raznim muzejima i arhivima. Premda ih ima doista mnogo, te još nije napravljen popis svih planova, vjerujemo da je većina planova objavljena u domaćim i stranim publikacijama. Za uvid u objavljene i neobjavljene planove Osijeka vidi Hillbrand, «Alte Ansichten», R. Šmit, *Popis mapa, karata i planova gradova iz Bečke ratne arhive koji se odnose na Jugoslaviju*, (rukopis), (Beč, 1932), Ilijanić, Mirković, «Prilog», Mažuran, Grad, S. Gačina, G. M. Ivanković, *Planovi i vedute Osijeka*, (Osijek, 1996)..

⁵ Da su radovi izvršeni na utvrdu doista bili neznatni, svjedoči izvješće Ludwiga Badenskog, iz 1691, koje spominje samo manje zahvate koji su učinjeni u prethodnom razdoblju. Usp. KAW, *Türkenkrieg 1691*, Fasz. 10. Nro 4,5. Mažuran, Grad, 47.

stavnim ojačavanjem i zamjenjivanjem starih zidova novim zidovima nastala je potpuno nova utvrda. Vjerojatno je u tom razdoblju najvećim dijelom završen istočni hornverk, jer u to vrijeme u njemu boravila vojska i pojedini obrtnici.⁶ Bitno je obilježje Kayserfeldove gradnje uporaba drva kao najzastupljenijega građevnoga materijala. Naime, vojni objekti unutar utvrde tada su bili građeni gotovo isključivo od drveta, a drvo je bilo uvelike rabljeno i na fortifikacijskim objektima.⁷

Nakon razdoblja stagnacije radova, nakon Kayserfeldove smrti (1693), u kojem je utvrda bila izložena devastaciji, slijedilo je najvažnije razdoblje u izgradnji osječke utvrde (1710-1719). Tada je gotovo u potpuno formirana fortifikacija, a i prateći vojni objekti u njoj. Glavno obilježje toga razdoblja jest prelazak na kruti građevni materijal (kamen i opeka). Znatne je radove velikim dijelom odredila i promjena toka rijeke Drave, koja počinje ugrožavati sjeveroistočni, Karlov, bastion, a i mali hornverk, koji se nalazio na mjestu buduće krunske utvrde. Ispražnjeni prostor na sjeverozapadu utvrde, koji je ostao močvaran nakon povlačenja rijeke, iziskivao je nove građevinske zahvate i dodatna pojačanja, tako da je u razdoblju 1710-1719, upravo na njemu bila najživlja građevinska i fortifikacijska aktivnost. Prostorno, kao niti konceptijski u sklopu tih radova nije došlo do nekih značajnih odstupanja u odnosu na ranije građevinske radove. No zbog obimnosti radova, te načina njihove izvedbe, kraj drugog desetljeća 18. stoljeća se smatra završetkom izgradnje osječke utvrde, a onodobni, agilni zapovjednik grada Johan Stephan von Becker, graditeljem osječke utvrde.

Graditelji osječke utvrde

Pored generala Beckera, te mnogobrojnih inženjera, podinženjera i njihovih pomoćnika, koji su radili na osječkoj utvrđi i time ostavili neizbrisiv trag svojega znanja i vještine, veliki obol njezinoj izgradnji prinijeli su nebrojeni radnici.

O njima pronalazimo podatke nedugo nakon zaposjedanja utvrde od habsburške vojske. Iz dopisivanja Dvorskog ratnog vijeća i vojnih zapovjednika u Osijeku doznajemo da su radovi na utvrđi započeli odmah nakon ulaska vojske u grad.⁸ Spominjao se i nedostatak inženjera i podinženjera koji bi vodili izgradnju fortifikacija,⁹ a radnici, graditelji mostova, prvi se put spominju u svibnju 1688.¹⁰ Tada doznajemo da su se sakupljali obrtnici za rad u Osijeku te da su se trebali javiti komorskoj upravi zbog podmirenja putnih troškova.¹¹ O strukturi radnika na osječkoj utvrđi nešto doznajemo 1690, kada se od Dvorskog ratnog vijeća mole obrtnici, napose tesari.¹² Krajem iste godine Unutarnja austrijska kancelarija javlja da je u Osijek poslala

⁶ Najraniji podatak u matici vjenčanih tvrđavske župe iz 1695. spominje Matiju Vogela koji je kovač u tvrđavskom rogu, što znači da je do 1695. rog već bio izgrađen. DAO, zbirka matica, 525 RVM (1693-1703). I Mažuran, Urbanistički, 13

⁷ O iznimno velikim količinama drveta kao građevnog materijala govori niz izvještaja. Primjerice, izvještaji iz 1691. godine govore o potrebama najprije za 30000, a kasnije još za 40000 letava i 15000 dasaka, i sve to samo tijekom ožujka i travnja. KAW, HKR, Expedit, fol. 127, 213, 214, 255, 256 iz 1691.

⁸ Već početkom 1688. iz Osijeka pristižu vijesti da se radovi na fortifikaciji Osijeka nastavljaju. KAW, HKR, Expedit, fol. 118, 127-130. iz 1688.

⁹ KAW, HKR, Expedit, fol. 632. iz 1687, fol. 262. iz 1688.

¹⁰ KAW, HKR, Expedit, fol. 383. iz 1688.

¹¹ KAW, HKR; Registratur, fol. 411. iz 1688.

¹² KAW, HKR, Expedit, fol. 474. iz 1690.

zidare, jednog tesara, majstora i 32 kalfe.¹³ Dolazak stručne radne snage nastavljen je i početkom 1691, kada se od obrtnika, koji su poslani na rad na osječkoj utvrđi, spominju još i zidari.¹⁴ Za opsežne radove bili su potrebni različiti obrtnici. U listopadu 1691. glavni inženjer Kayserfeld traži još 2 kovača, remenara i kolara.¹⁵ Potreba za kovačima je nastavljena i tijekom 1692, kada je u siječnju upućen zahtjev za 13 kovača i kolara.¹⁶ Potreba za stručnim radnicima ovisila je o vrsti i obimu radova. Primjerice, kada su se gradile vojarne, iz Osijeka se tražilo 20 tesara i 12 zidara.¹⁷

O brojnosti prisutnih obrtnika nemamo točnijih podataka. Tek iz jednog izvještaja, iz 1693, doznajemo da je na osječkoj utvrđi tijekom svibnja radilo 310 obrtnika (10 kovača, 250 zidara, 20 kolara i 30 tesara).¹⁸ Premda je navedeni broj doista impozantan, iz Osijeka su neprestano pristizali zahtjevi za dodatnim obrtnicima. Ugarskoj dvorskoj kancelariji naloženo je da pošalje 100 zidara, 10 bravara, 20 kolara i 30 tesara.¹⁹

Nakon tog razdoblja opsežnih građevinskih radova, smanjila se potreba za stručnom radnom snagom, tek je katkad, prilikom izgradnje određenog vojnog objekta, upućen zahtjev za određenim obrtnicima.²⁰

No, prilikom ponovnog intenziviranja radova, nakon 1710, pojavio se nedostatak stručne radne snage, ali znatno manje nego u prijašnjem razdoblju izgradnje osječke utvrde. Drugi građevinski materijali, te drukčiji oblik radova, odredili su potražnju za različitim obrtnicima. Pored zidara i tesara, koji su, uz mali udio kolara, sačinjavali glavninu obrtničke strukture krajem 17. stoljeća, sada su bili potrebni klesari.²¹ Dakako, potreba za zidarima i tesarima nije se smanjivala, pa se 1713. spominje 31 zidar i tesar, koji su upućeni na rad u Osijek čak iz Beča.²² Zidari i tesari spominju se i tijekom 1715. te su zacijelo bili najzastupljeniji obrtnici u radničkoj strukturi.²³ Iz jednog Beckerova pisma upućenog Dvorskom ratnom vijeću doznajemo da je pored spominjanih obrtnika na osječkoj utvrđi radio i niz drugih obrtnika (stolari, bravari, pećari, staklari, kolari),²⁴ o čijoj brojnosti nažalost nemamo podataka.

Uz stručnu radnu snagu, koju su sačinjavali vojni inženjeri i mnogobrojni obrtnici, na radovima na utvrđi su ipak bili najbrojniji nestručni fizički radnici. Oni su se regrutirali na različite načine.

Prvi nestručni radnici, koji se spominju na radovima na osječkoj utvrđi, bili su zarobljeni osmanlijski vojnici. U dokumentu iz 1688. Dvorsko ratno vijeće savjetuje osje-

¹³ KAW, HKR, Expedit, fol. 555. iz 1690. Registratur, fol. 607. iz 1690.

¹⁴ KAW, HKR, Expedit, fol. 30, 51. iz 1691.

¹⁵ KAW, HKR, Expedit, fol. 542. iz 1691.

¹⁶ KAW; HKR, Expedit, fol. 1,2. iz 1692.

¹⁷ KAW, HKR, Registratur, fol. 554, iz 1692.

¹⁸ KAW, HKR, Expedit, fol. 196. iz 1693.

¹⁹ KAW, HKR, Registratur, fol. 175. iz 1693.

²⁰ Takav je slučaj zabilježen u siječnju 1707. kada su zatraženi tesari i kolari za izgradnju oružane. Usp. KAW, HKR, Registratur, fol. 44. iz 1707.

²¹ KAW, HKR, Expedit, fol. 393. iz 1712. fol. 1816. iz 1717.

²² KAW, HKR, Registratur, fol. 624, 633. iz 1713.

²³ KAW, HKR, Expedit, fol. 493, 584. iz 1715.

²⁴ KAW, HKR, Expedit, num. 92. iz 1715.

čkom zapovjedniku da za prijeko potrebne radove na utvrđivanju Osijeka koristi zarobljene Turke.²⁵ Premda su se rijetko spominjali, zatvorenici su zacijelo bili stalna radna snaga. Vijesti o njima pronalazimo i 1717, kad je glavnina radova na osječkoj utvrđi bila već dovršena.²⁶ O brojnosti zatvorenika koji su radili na utvrđi nemamo nikakvih podataka, no možemo pretpostaviti da njihov udjel u sveukupnoj radnoj snazi nije bio znatan, te da je njihovo sudjelovanje u radovima bilo određeno okolnostima.

Za razliku od zarobljenika, stalna i vjerojatno najbrojnija radna snaga bili su vojnici. Prilikom prvih radova na utvrđi vojni su zapovjednici dobivali naredbe da upućuju vojsku na radove na utvrđi. Tako je već 1690. naređeno grofu Bathyaniju da sa svojim hajducima ide raditi na osječku utvrđu.²⁷ Iduće godine (1691), na utvrđi su radili sigetski, pečuški i šikloški husari,²⁸ a i drugi vojnici i hajduci.²⁹ Kad god bi bila potrebna radna snaga, u Osijek su bile upućivane vojne regimente.³⁰ Vojska je i tijekom 1692. bila najvažniji segment radne snage. Nizom dokumenata nalaže se sudjelovanje vojnika na radovima te se napose ističe da pristigle regimente u Osijeku nisu tamo samo radi obrane, nego i zbog opsežnih radova na utvrđi. Regimente su pristizale čak i iz Pešte.³¹ Čak i kad je intenzitet radova bio manji, vojska je redovito pristizala u Osijek na radove. U siječnju 1704. je zabilježeno da je iz Broda pristiglo 300 ljudi, a za njima je trebalo doći još 300, koji će raditi na dravskom mostu.³²

Važnost vojske nije umanjena niti u opsežnijim radovima u razdoblju izgradnje pod zapovjedništvom generala Beckera. Tijekom 1715. zabilježeno je da je na zemljanim radovima radila garnizonska vojska.³³ Tada su na osječkoj utvrđi radile tri regimente,³⁴ što je moglo biti čak oko 6000 ljudi.³⁵ Iz jednog izvješća doznajemo da su vojne kompanije imale šestomjesečnu obvezu rada na osječkoj i drugim utvrđama.³⁶

Ne manje važan segment radne snage na osječkoj utvrđi sačinjavalo je stanovništvo koje je imalo radnu obvezu. Već prilikom prvih obimnijih zemljanih radova ukazala se potreba za prikupljanjem radnika iz okolnih mjesta. Tijekom 1691. za potrebno ljudstvo, glavni inženjer Kaysrfreld urgirao je u Grazu. Sugerirano je svima, pa i biskupima iz obližnjih biskupija, da šalju svoje podanike na radove.³⁷ Tada je zatraženo i 1500 radnika iz obližnjih osječkih sela.³⁸ Poseban pritisak se vršio na susje-

²⁵ KAW, HKR, Registratur, fol. 315. iz 1688.

²⁶ KAW, HKR, Expedit, fol. 1794. iz 1717.

²⁷ KAW, HKR, Registratur, fol. 540. iz 1690.

²⁸ KAW, HKR, Registratur, fol. 119, 146. iz 1691.

²⁹ KAW, HKR, Expedit, fol. 63. iz 1691.

³⁰ Takav jedan primjer je zabilježen 1691, kada je zbog nedostatka radne snage zatraženo slanje vojnika iz okolnih regimeta. Usp. KAW, HKR, Expedit, fol. 236. iz 1691. Registratur, fol. 601. iz 1691.

³¹ KAW, HKR, Registratur, fol. 204, 284, 285, 313, 361. iz 1692.

³² KAW, HKR, Expedit, fol. 45. iz 1704.

³³ KAW, HKR, Registratur, fol. 207, 1075. iz 1715.

³⁴ KAW, HKR, Expedit, fol. 489. iz 1715.

³⁵ Jedna regimenta ili pukovnija je prosječno imala između 1800 i 2000 vojnika. M. Hochedlinger, *Austria's Wars of Emergence – War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683-1797*, (London, 2003), 107.

³⁶ KAW, HKR, Expedit, fol. 396. iz 1715.

³⁷ KAW, HKR, Registratur, fol. 119, 146. iz 1691.

³⁸ KAW, HKR, Expedit, fol. 95. iz 1691.

dne županije i kler, da oni pošalju što više ljudi na rad.³⁹ Na utvrđi je tijekom ožujka 1691. radilo 3000 ljudi. No niti to nije bilo dovoljno te je od Dvorskog ratnog vijeća zatraženo još 1000 radnika. Kako potrebne radnike nigdje nije mogao pribaviti, zapovjednik Osijeka Chizzola bio je prisiljen silom dovesti 1000 seljaka iz obližnjeg Šikloša.⁴⁰ Već idućega mjeseca doznajemo da je za radove na šancima uokolo utvrde prikupljeno 1200 ljudi, te da to nije dovoljan broj, jer je za radove na utvrđi potrebno prikupiti dnevno 4000 do 5000 ljudi.⁴¹ Potreba za tolikim radnicima je zadržana i slijedeće godine, kada se za radove tijekom ožujka tražilo 5000 do 6000 ljudi.⁴²

Premda je radna snaga sastavljena uglavnom od seljaka iz obližnjih sela bila, prema sačuvanim izvješćima, prilično neučinkovita, zbog nestašice novca učestalo su stizale preporuke da se čak i za neke zahtjevnije radove, poput dovršenja mosta preko Drave, uzimaju radnici pod radnom obvezom.⁴³

Obveza rada na utvrđi za lokalno stanovništvo je zadržana i u vrijeme manje intenzivnih građevinskih radova, primjerice u rujnu 1701. i srpnju 1702.⁴⁴

Udio seljaka u trećem razdoblju izgradnje utvrde (nakon 1710), zacijelo je bio znatno manji nego krajem 17. stoljeća. Naime, oni se više ne spominju u tolikom broju kao prije, tek iz nekih vijesti doznajemo da su se radovi brže odvijali zahvaljujući pristiglim seljacima. Ali nisu prestajali niti zahtjevi za njihovim radom. Tako je komorska uprava naložila svojem inspektorcu da osigura još nekoliko slavonskih podložnika za utvrdbene radove. Komora i Dvorsko ratno vijeće odgovorili su mu 1709. da prilikom izgradnje osječke utvrde svoj doprinos daju i stanovnici čitavoga slavonskoga provincijala. Bliža su okružja dobila obvezu besplatnog prijevoza građevnog materijala i rada na utvrđama (*Fortificationis Roboth*), a udaljenija su područja bila obvezatna plaćati doprinos u novcu (*Fortificationis Geldt*).⁴⁵

Zbog opsežnosti radova i slijedno tomu potrebe za brojnom radnom snagom, radnu obvezu na utvrđi nisu imali samo stanovnici iz neposredne blizine Osijeka. Sudjelovanje se očekivalo i od srijemskoga biskupa Franje Janyija, koji je odbijao slati ljude na radove.⁴⁶ Isto se očekivalo i od stanovništva Baranjske županije (seljaci iz okoliće Pećuha prvi su put pozvani 1696).⁴⁷ No, Baranjska županija učestalo je ignorirala pozive na tlaku. Već je 1709. Baranjska županija više puta opominjana da ne sudjeluje radnom obvezom na radovima na utvrđi. To se nije promijenilo i u narednim godinama. Vezano uz tlaku i kontribuciju Baranjske županije sačuvana je prilično bogata prepiska. Dvorsko ratno vijeće uputilo je dopise Ugarskoj dvorskoj kancelariji, Baranjskoj županiji, te baranjskim posjednicima koji su se bunili što moraju slati radnike na tako veliku udaljenost.⁴⁸ Njih je na neodazivanje na radove na osje-

³⁹ KAW, HKR, Registratur, fol. 557. iz 1691.

⁴⁰ KAW, HKR, Expedit, fol. 127, 166, 179, 180. iz 1691.

⁴¹ KAW, HKR, Expedit, fol. 213, 214, 236. iz 1691.

⁴² KAW; HKR, Expedit, fol. 132. iz 1692.

⁴³ KAW, HKR, Registratur, fol. 52, 83. iz 1696.

⁴⁴ KAW, HKR, Expedit, fol. 455. iz 1701. i 472. iz 1702.

⁴⁵ I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga*, (Zagreb, 1993), 58.

⁴⁶ KAW, HKR, Expedit, fol. 226, 598. iz 1691.

⁴⁷ KAW, HKR, Expedit, fol. 114. iz 1696.

⁴⁸ KAW, HKR, Registratur, fol. 372, 373, 441, 475, 485, 486, 546 iz 1709.

čkoj utvrdi poticala Ugarska kancelarija, koja je zastupala mišljenje da se Osijek tiče samo Slavonije.⁴⁹ Takav stav podržavali su i čelnici Baranjske županije i pečuški biskup.⁵⁰ No, usprkos tomu pritisci na Baranjsku županiju vršeni su kontinuirano,⁵¹ a dolazili su iz vrha državne uprave, od cara i princa Eugena Savojskog.⁵² Baranjska se županija katkad i odazvala pozivu na radove, pa je 1713. iz nje pristiglo 150 ljudi i 30 kola, premda su imali obvezu sudjelovati s 900 ljudi i 60 kola.⁵³ Sudjelovanjem u radovima na utvrdi nisu opterećivane samo ugarske županije. Sudjelovanje u radovima zatraženo je i od stanovništva Male Vlačke (pakračkoga kraja), koje se uglavnom odazivalo na radotvu.⁵⁴ Tada su na utvrdi morali raditi i komorski podanici,⁵⁵ kao i stanovnici segedinskog kraja.⁵⁶ Zabilježeni su i podaci o stanovništvu našičkog i orahovičkog okružja, koje je radilo u Osijeku 4486 radnih dana uz nadnicu od samo 3 groša dnevno,⁵⁷ a uz njih je na utvrdi radilo i stanovništvo Bačke županije.⁵⁸

Cijena utvrde⁵⁹

Pravu cijenu utvrde vjerojatno nisu mogli izračunati niti njezini graditelji, budući da je građena u više navrata, te da su u njezinoj izgradnji bili uključeni mnogobrojni financijeri i graditelji. No, prateći izvješća i prepisku Dvorskog ratnog vijeća s lokalnim vlastima, komorskom upravom i drugim državnim institucijama, možemo približno steći uvida o redu veličine novca koji je utrošen na osječku utvrdu.

Prvi segment, važan u nastanku utvrde, a za koji ne možemo odrediti novčani ekvivalent vrijednosti, jesu već spominjani radnici. Najbrojnija radna snaga (nestručni radnici), zacijelo nije bila niti plaćena. Doduše, postoje podaci da je dnevnicu za takvu radnu snagu bila 3 groša.⁶⁰ S druge strane, osječki su zapovjednici više puta upozoravali da bi bilo puno učinkovitije koristiti plaćene radnike umjesto lokalnog stanovništva s radnom obavezom.⁶¹ Vlasti nisu čak morale voditi brigu niti oko njihova smještaja, jer je osječko stanovništvo moralo snositi obvezu besplatnog ukonačivanja.⁶² No čak i da su postojali određeni troškovi, s obzirom na ukupne troškove izgradnje utvrde, troškovi takve radne snage zacijelo nisu bili znatni. Isto je bilo i s vojskom, koja je bila plaćana po drugoj osnovi,⁶³ a bila je neizostavan segment radne snage.

⁴⁹ KAW, HKR, Registratur, fol. 761, 911 iz 1710.

⁵⁰ KAW, HKR, Registratur, fol. 458 iz 1711.

⁵¹ KAW, HKR, Expedit, fol. 183, 313, 547, 584, 704, 711 iz 1713, fol. 229, 485 iz 1711.

⁵² KAW, HKR, Registratur, fol. 742 iz 1711.

⁵³ KAW, HKR, Expedit, fol. 551. iz 1713.

⁵⁴ KAW, HKR, Registratur, fol. 73, 452. iz 1714.

⁵⁵ KAW, HKR, Registratur, fol. 1241. iz 1714.

⁵⁶ KAW, HKR, Registratur, fol. 941. iz 1715.

⁵⁷ Usp. Mažuran, Grad.

⁵⁸ KAW, HKR, Expedit, fol. 78, 150, 410 iz 1714.

⁵⁹ Vrijedne podatke o utrošenim novcima za izgradnju utvrde donose Ilijanić, Mirković, «Prilog».

⁶⁰ Usp. Mažuran, Grad.

⁶¹ KAW, HKR, Registratur, fol. 52, 83. iz 1696.

⁶² KAW, HKR, Registratur, fol. 1254. iz 1714.

⁶³ Detaljnije o financiranju vojske i plaćama vojnicima usp. D. Matanović, «Novačenje u Brodskoj pukovniji po popisima muškaraca pukovnije od 1755.do 1808. godine», *Scrinia Slavonica*, 1/2001, (Slavonski Brod, 2001).

Obrtnici su pak bili prilično veliko opterećenje osječke blagajne. Njihove su plaće redovito prikazivane kao redoviti troškovi nastali radovima na utvrđi.⁶⁴ Iz dostupnih podataka ne možemo utvrditi kolika je bila dnevnicna pojedinog obrtnika, no, iz jednog dokumenta iz 1691. doznajemo da je za isplaćivanje radnika zatraženo 15-000 forinti.⁶⁵ Slično kazuje i dokument iz 1715, prema kojem je za radove na vojarnama utrošeno 26000 forinti, čime su između ostaloga, plaćeni i obrtnici.⁶⁶ Plaćanje obrtnika bilo je problem još od prvih radova na utvrđi. Dodatno je opterećenje bilo i to što su obrtnici uglavnom dolazili iz udaljenijih krajeva Monarhije, pa im je trebalo platiti i putne troškove.⁶⁷

Prema sačuvanim podacima financiranje izgradnje utvrde uglavnom se odvijalo na državnoj razini, te su u njemu sudjelovale gotovo sve državne financijske institucije. Pored Komore, Dvorskog ratnog vijeća, Unutarnjo-austrijske dvorske kancelarije, Ugarske dvorske kancelarije, štajerskih staleža, manja novčana sredstva pristizala su i od županijskih kontribucija Virovitičke, Srijemske i Baranjske županije.⁶⁸ Prema sačuvanim podacima u izgradnji osječke utvrde financijskim je sredstvima sudjelovao i hrvatski ban, koji je 1715. priložio iznos od 6500 forinti.⁶⁹ Bilo je i slučajeva da su pojedina vlastelinstva koja su imala obavezu davanja tlake na utvrđi, otkupljivala svoju tlaku. Tako je zabilježeno da je 1711. Mala Vlaška zatražila oslobođenje od tlake i ponudila umjesto tlake 1600 forinti godišnje.⁷⁰

Neposredno poslije oslobođenja, već 1687, za utvrđivanje Osijeka je određeno i poslano 12000 forinti.⁷¹ No kako je ubrzo bilo jasno da će obnova utvrde iziskivati znatno veća financijska sredstva te kontinuirano financiranje, 1688. odlučeno je da će se materijal za radove na osječkoj utvrđi dopremiti iz Unutarnje Austrije, a da će novac dati Dvorska komora.⁷² Nedugo nakon toga u financiranje izgradnje uključila se i Unutarnjo-austrijska dvorska kancelarija, koja je za utvrđivanje Osijeka i gradnju peći za pečenje cigle izdvojila 1000 forinti, te osigurala još 6000, dok se za drugih 6000 trebala pobrinuti Komora.⁷³

Pored toga što su uvijek nedostajala novčana sredstva, vojni predstavnici nerijetko su se obraćali Dvorskom ratnom vijeću i zbog nedostatka logistike u živeži i građevnom materijalu.⁷⁴

Teško je točno utvrditi koliko je novca dolazilo u Osijek, za izgradnju utvrde i financiranje vojske i radnika. Prema sačuvanim podacima, u prvim godinama obnove osječke utvrde, godišnji se proračun kretao oko iznosa od 20000 forinti. Naravno, taj iznos nikad nije bio u potpunosti dostatan, pa je uvijek traženo još više novaca.

⁶⁴ KAW, HKR, Expedit, fol. 633. iz 1706.

⁶⁵ KAW, HKR, Expedit, fol. 298, 341 iz 1691.

⁶⁶ KAW, HKR, Expedit, fol. 92 iz 1715.

⁶⁷ KAW, HKR, Expedit, fol. 372. iz 1693.

⁶⁸ KAW, HKR, Registratur, fol. 372, 373, 441, 475, 485, 486, 546 iz 1709, fol. 1414 iz 1716.

⁶⁹ KAW, HKR, Registratur, fol. 1775 iz 1715.

⁷⁰ KAW, HKR, Expedit, fol. 872 iz 1711.

⁷¹ KAW, HKR, Registratur, fol. 452 iz 1687.

⁷² KAW, HKR, Registratur, fol. 315 iz 1688.

⁷³ KAW, HKR, Expedit, fol. 192 iz 1688.

⁷⁴ Generali Aspermont, Caprara i Croy su se više puta obraćali sa zahtjevima za novcem i logistikom KAW, HKR, Expedit, fol. 291, 342, 380 iz 1688. i fol. 479 iz 1689.

Primjerice, 1691, za izgradnju osječke utvrde dobiveno je od Komore 20000 forinti, no, taj je novac bio potrošen samo za plaćanje građevnog materijala, dok je za isplaćivanje radnika bilo potrebno još 15000 forinti.⁷⁵ Zacijelo su i Dvorsko ratno vijeće i Komora bili svjesni nedostatnog financiranja radova, pa je, zbog važnosti Osijeka koji je uz Peštu bio istaknut kao najvažniji grad, za nastavak radova obećano još 20000 forinti.⁷⁶ No, zbog sveopćeg pomanjkanja novca, koji je Dvorsku komoru doveo pred rub bankrota, utvrđivanje se Osijeka počelo financirati i iz drugih izvora. Tada su za izgradnju Osijeka preusmjerena sredstva kojima je papa pomagao vođenje velikog rata protiv Osmanlija. Iz tog je fonda za Osijek izdvojeno 10000 forinti.⁷⁷

Takve jednokratne novčane pomoći nisu bile niti približno dovoljne da bi se završili ambiciozni planovi osuvremenjivanja osječke utvrde. Prema zahtjevima vojnih inženjera i vojnih zapovjednika Osijeka, za dovršenje tako opsežnog posla trebalo bi 10000 forinti svaki mjesec.⁷⁸

Takve se želje nisu mogle ostvariti pa je u rujnu 1692. inženjer Kayserfeld izvještava Dvorsko ratno vijeće da je do sada u osječku utvrdu utrošeno 20000 forinti, te da mu za daljnje radove treba još 30000 forinti.⁷⁹

Nakon 1692, godišnji proračun osječke utvrde podigao se za 10000 forinti, te je iznosio 30000 forinti. Premda takvo povećanje ni u kom slučaju nije bilo nevažno, Dvorsko ratno vijeće bilo je i dalje svjesno da je taj novac nedostatan, te je redovito obećavalo nova sredstva.⁸⁰ Tako je 1693. za Osijek pribavljeno čak 50000 forinti.⁸¹ No, takvo, znatno povećanje svote predviđene za utvrđivanje Osijeka bilo je samo jednokratne prirode, nakon toga se kao godišnji proračun uvijek spominje 30000 forinti.⁸² Isti je iznos zacijelo dosegao maksimum s obzirom na financijske okolnosti, pa se tolikim iznosom financiralo i obnavljanje petrovaradinske utvrde, koja je po važnosti bila čak ispred osječke.⁸³ Navedena činjenica nije sprječavala zapovjednike Osijeka da i dalje inzistiraju na intenzivnijem financiranju utvrde. To je išlo tako daleko da se Dvorsko ratno vijeće tužilo Eugenu Savojskom da se od njih neprekidno traži novac za utvrđivanje Osijeka.⁸⁴

Doduše, 1714. je došlo do povećanja svote namijenjene utvrđivanju, pa je za Osijek i Petrovaradin predviđeno po 40000 forinti, ali realizacija takva financijskoga plana očito nije bila izvediva jer je Komora bila u stanju isplatiti samo 10000 forinti.⁸⁵ Nerazmjernost planiranog i realiziranog bilo je općenito obilježje financiranja osječke utvrde. Iste je godine general Becker javljao Dvorskom ratnom vijeću da mu je potrebno najmanje 30000 forinti, i nakon toga svake godine po 10000 forinti, a za tekuću godinu u građevnu kasu izdvojeno je tek 2952 forinte.⁸⁶

⁷⁵ KAW, HKR, Expedit, fol. 298, 341 iz 1691.

⁷⁶ KAW, HKR, Registratur, fol. 22, 223 iz 1691.

⁷⁷ KAW, HKR, Registratur, fol. 461 iz 1691.

⁷⁸ KAW, HKR, Expedit, fol. 422 iz 1691.

⁷⁹ KAW, HKR, Expedit, fol. 412 iz 1692.

⁸⁰ KAW, HKR, Expedit, fol. 455 iz 1693.

⁸¹ KAW, HKR, Registratur, fol. 175 iz 1693.

⁸² KAW, HKR, Registratur, fol. 735 iz 1711.

⁸³ KAW, HKR, Expedit, fol. 327 iz 1712.

⁸⁴ KAW, HKR, Registratur, fol. 442 iz 1710.

⁸⁵ KAW, HKR, Expedit, fol. 317, 354 iz 1714.

⁸⁶ KAW, HKR, Expedit, fol. 109 iz 1714.

Neispunjenje obećanih obveza nije bilo svojstveno samo Dvorskoj komori, financijskoj instituciji koja je najvećim dijelom pokrivala financiranje obnove, odnosno, izgradnje osječke utvrde. General Becker žalio se i na štajerske staleže, koji su mu obećali 25317 forinti, ali ih nikada nisu isplatili.⁸⁷

Prikazani godišnji iznosi financiranja obnove osječke utvrde, uglavnom su se koristili za izgradnju obrambenih zidina. Za njihovu bila su potrebna ogromna financijska sredstva. Primjerice za radove na zidinama 1714. utrošeno je 3.355.308 opeka, te je sagrađen 2061 kubični hvat zida, a prema specifikaciji cijena hvata zida bila je 18 forinti, što je ukupno premašivalo 37000 forinti. Iz istog dokumenta doznajemo što je sve još moralo biti plaćeno redovitim novčanim sredstvima. S 26000 forinti, koliko je Becker imao na raspolaganju, a od kojih je samo 16000 dobio redovitim putem, morao je platiti izgradnju velikog zida, obrtničke radove na jednoj zgradi, zatim prijevoz velike količine zemlje, mjesečne izdatke za građevinskog pisara, zidar-skog i tesarskog palira, kaplara za šančeve, nadglednika radova, kolara i vozača kola.⁸⁸ Slijedom toga troškovi unutarnjih osječkih objekata (vojarni, oružana i sl.) nisu se podmirivali iz redovitih godišnjih sredstava za fortifikaciju,⁸⁹ nego su za njih traženi dodatni novci.

Najčešće je tražen novac za izgradnju fiksnog mosta preko močvara prema Dardi (1696. se za izgradnju mosta tražilo 12000 forinti).⁹⁰ Ti su posebni troškovi katkad dosegali i redovite godišnje izdatke, na primjer 1700, kada se iz Osijeka traži 200-00 forinti za popravak utvrde i 20000 za popravak mostova.⁹¹ O drugim specifikacijama troškova nemamo previše podataka. Prema podacima iz 1709. vidimo da su i troškovi zemljanih radova bili znatni. Naime tada je zabilježeno da je za nabavu materijala i zemljane radove utrošeno 9000 forinti.⁹²

Uz sva ta velika financijska sredstva, u Osijek je kontinuirano pristizao i građevni materijal potreban za izgradnju utvrde. Dokumenti Dvorskog ratnog vijeća učestalo spominju slanje brodova krcatih alatom i građevnim materijalom a njihovu je vrijednost gotovo nemoguće procijeniti. Tek iz jednog dokumenta doznajemo zanimljiv podatak o cijeni drvenih palisada, koje u Osijeku koštaju čak 2 groša po komadu, a u Beču ih se može kupiti za 1 Häller,⁹³ za utvrdu ih je trebalo nebrojeno mnogo (samo ih je u pripravi stalno trebalo imati 20000 komada).⁹⁴

Zaključna razmatranja

Pored historiografske zanimljivosti, i komparativne vrijednosti, prikazani podaci o graditeljima osječke utvrde, te njezinu financiranju, nose u sebi i različite interpretacijske mogućnosti. Jedna od njih je i dovođenje u vezu s urbanim razvojem Osijeka. Kakve je posljedice na urbani razvoj Osijeka imala prisutnost tolikog ljudstva,

⁸⁷ KAW, HKR, Expedit, fol. 399 iz 1715.

⁸⁸ KAW, HKR, Expedit, fol. 92 iz 1715.

⁸⁹ KAW, HKR, Registratur, fol. 36, 97 iz 1714.

⁹⁰ KAW, HKR, Expedit, fol. 365 iz 1696.

⁹¹ KAW, HKR, Expedit, fol. 406, 455 iz 1700.

⁹² Mažuran, Grad.

⁹³ KAW, HKR, Registratur, fol. 84. iz 1688.

⁹⁴ KAW, KS, VII/1, 109.

kao i priljev tolikog novca, doista ne možemo utvrditi, no, isto tako je teško zamisliti da se intenzivni radovi takva opsega, popraćeni velikim financijskim sredstvima, uopće nisu odražavali na jačanje gospodarske slike grada. Točnije, usudio bih reći da nećemo pogriješiti ako nagli privredni i demografski razvoj Osijeka, zabilježen u 18. stoljeću, dovedemo u vezu s navedenim činjenicama. Kao izravni pokazatelj gospodarskog razvoja Osijeka, koji je nedvojbeno bio uzrokovan, između ostalog, brojnošću graditelja i prisutnošću znatnijih financijskih sredstava, možemo navesti veliku zastupljenost različitih obrta već u prvim godinama 18. stoljeća. Naime, prema komorskom popisu iz 1698, u Unutarnjem gradu bilo je čak 17 obrtnika,⁹⁵ što je bilo gotovo 29% popisanih poreznih obveznika. Taj se već vrlo visoki udio stanovništva koje se bavi obrtom još više povećao 1702, kad je zabilježeno čak 52 obrtnika, odnosno više od 80% poreznih obveznika.⁹⁶

Isto tako, prikazani podaci posredno zrcale i važnost Osijeka sa stajališta funkcionalnosti. Budući da je Osijek u sustavu utvrda Vojne granice zauzimao istaknuto mjesto, najbliže njemu značajnije su utvrde postojale u Brodu na zapadu i Petrovaradinu na istoku, doseg obrambene funkcije grada bio je prema tome prilično širok. Ako to promatramo još iz šire perspektive, Osijek je, uz Petrovaradin, Arad i Temišvar, bio među najvažnijim utverdama istočne granice Habsburške Monarhije.⁹⁷ Utjecaj utvrđenoga grada na okolinu možemo djelomično razaznati i iz obveza stanovništva prilikom radova na utvrdi.⁹⁸ U tom su smislu u izgradnji utvrde sudjelovali osječka okolica, zatim širi papučki kraj (Našice, Orahovica do Pakraca), odnosno, Virovitička županija, i Baranjska županija. U izgradnji je još sudjelovala i Srijemska i Bačka županija, ali sa znatno manjim udjelom, što je i očekivano jer su one prostorno gravitirale utvrdi u Petrovaradinu.

Dakako, pored navedenih činjenica, u urbanom razvoju Osijeka sudjelovalo je još niz drugih elemenata, koji su bili ili će biti predmetom drugih historiografskih analiza, i koji su odigrali znatniju ulogu u formiranju urbanoga središta. No, to ni u kojem slučaju ne umanjuje vrijednost ovakvih, naizgled historiografski marginalnih tema.

⁹⁵ HKFA, Hoffinanz, Ungarn, Fasz. 391, Fol. 406-408.

⁹⁶ HKFA, Hoffinanz, Ungarn, Fasz. 419, Fol. 113-116.

⁹⁷ *Historija Naroda Jugoslavije II*, (Zagreb, 1959), 1034.

⁹⁸ Navedeni je element kao pokazatelj dosega obrambene funkcije grada, kao i poteškoće pri oslanjanju na njega, istaknuo N. Budak. Usp. N. Budak, *Gradovi varaždinske županije u srednjem vijeku*, (Zagreb, Koprivnica, 1994), 18, 116.

In the background of the construction of Osijek fortification

Darko Vitek

Croatian Institute of History
Opatička 10, Zagreb
Republic of Croatia

The formation of the fort of Osijek which was mostly finished by the third decade of the 18th century carries a number of interesting and intriguing historiographic topics. One of them is a question of number and structure of its builders and the cost of construction. Generally, numerous engineers, their assistants and even city military commanders are quite rightfully mentioned as the constructors of the fortification. However, tens of thousands of workers that contributed to the creation of the grandiose military installation are often forgotten. In addition to their contribution to the creation of the fort, their presence directly shaped the economic and demographic development of Osijek, therefore they undoubtedly deserve historiographic attention. The financial aspect of the construction is also as pertinent. Yearly estimates of around 30 000 forint and the actual influx of funds that sometimes exceeded the budget had to leave trace on the economy of Osijek and, consequently, on the urban development of the city.

Key words: Osijek, early modern age